

„Partija proletarijata“

(Sedma sila, Beograd, 1966)

Fuad Muhić

Mada se u posljednje vrijeme kod nas mogu čuti i negativna mišljenja o učešću filozofa i intelektualaca u diskusiji o problemima Partije i partijskog života, ovaj prikaz zbornika »Partija proletarijata« izražava nadu da će izbjeći takvu kvalifikaciju i zasnovati se na pokušaju objektivnog interpretiranja jednog od mogućih aspekata tog pitanja.

I

Razvoj svijesti novovjekovog evropskog čovjeka ide od Kantove apstraktne »svijesti po sebi« koja kreira svijet kao svoj objekat, i Hegelove stvaralačke samosvijesti kao refleksa objektivne volje svjetskog duha, do klasnog osvještavanja proletarijata u čijem obzoru Karl Marx nazire mogućnost obrata historije ka zbiljski mogućoj ljudskoj budućnosti. U tom se vremenskom rasponu društvena svijest ne kreće kao neka samostalna duhovna supstanca, transcendentno nadređena pojavnom svijetu, već u svojim okvirima odražava opšte prilike građanske epohe koja započinje neizdiferenciranom pozicijom trećeg staleža i buržoaskim revolucijama da bi dobila svoje pravo obličje u uvjerenju građanskog čovjeka o prirodnosti njegovog poretka i najzad bila rastvorena u filozofiji revolucije kojom je proletarijat imao da transcendira njegove same osnove u jedan viši društveni oblik. To je onaj hod čovjeka kroz otuđenje koji Marx opisuje kao podvajanje svjesnog bitka na svijest o bitku i sam bitak, i situira ga u rascjepu između umnog i svjetovnog da bi ga na kraju definirao kao diskrepancu između filozofije i zbilje, kao rastojanje koje treba prevladati da bi svijet uistinu postao »umstven«. Marx stoga traži jedan empirijski medijum posredstvom koga će iskra misli i kritike svega postojećeg moći da udari u »naivno narodno tle« i, kao što je poznato, nalazi ga u proletarijatu na onom stepenu njegovog razvitka kada se on od klase »po sebi« transformira u »klasu za sebe« i konačno postaje svjestan svojih objektivnih historijskih mogućnosti. Akcija proletarijata, smatra Marx, treba da ostvari ponovni susret između čovjeka-subjekta i povijesti kao njegove tvorevine koja mu se dosad uvijek nadređivala kao izvanjska objektivirana zbilja te ga na otvoren ili prikriven način porobljavala u svojim mnogostruko isprepletenim strukturama; no time se ujedno nametalo i pitanje — kako izvršiti taj prelaz od stanja otuđenosti k jedinstvu koje Marx po uzoru na Hegela naziva jedinstvenom pozicijom subjekta i objekta?

Kod Marxa se ovdje susreće hegelijanska kategorija djelatnog posredovanja: ako, naime, proletarijat, treba da ostvari onaj smisao historije koji je dosada u njoj bio samo otuđeno prisutan, onda se njegova akcija definira kao funkcija objektivnog uma koji se kod Marxa ne pojavljuje u mistificiranom hegelijanskom obliku već ima značenje unutarnjih objektivnih zakona koji nose historiju k određenom cilju. Stoga se kod Marxa revolucionarna djelatnost radničke klase identificira sa spoznaj-

nim aktom o cilju koji treba ostvariti i kao sazrela klasna svijest transformira u energiju djelovanja k njegovom ostvarenju; međutim, kako je proletarijat u prosjeku bio otuđen od te svijesti i kao »klasa po sebi« više bivstvovao u jednoj instinktivnoj egzistenciji nego što je bio svjestan njena značenja, to se sa sazrijevanjem proizvodnih snaga pojavila potreba za posredovanjem između proletarijata i adekvatne svijesti o njegovoj misiji i položaju, koja se takođe nalazila u narastanju. Akt posredovanja, u toku koga se proletarijat pretvara u »klasu za sebe« i konstituira kao realna empirijska snaga, preuzima na sebe njegova politička organizacija kao udruženje najsvjesnijih pripadnika klase i tako se pojavljuje kao onaj medijum kroz koji svijest iz svoje otuđene pozicije počinje da struji k masama i da ih animira. Na taj se način partija proletarijata u devetnaestom stoljeću pojavljuje u svom izvornom značenju kao posrednik između čovjeka i povijesti, ili, da se poslužimo Lukácsevovom terminologijom, kao ona snaga koja treba da »neposrednu postvarenost« građanskog svijeta transcendirira u »posredovnu neposrednost« budućeg komunizma. Nova politička organizacija konstituira se u duhu racionalizma zapadne kulture, tj. iz svojih struktura eliminira sve iracionalne i mistične elemente i stavlja se u službu racionalno definiranih ciljeva.

To je bit Marxove koncepcije o partiji proletarijata koja se nalazi nagoviještena već u njegovim ranim radovima i koja svoju uobičajenu fizionomiju postiže u »Komunističkom manifestu« 1848. godine; političku organizaciju radničke klase naziva Marx »partijom u velikom historijskom smislu« zato što se ne veže ni za kakav parcijalni cilj poput građanskih stranaka, nego teži emancipaciji čitavog čovječanstva od tegobnih uslova klasne egzistencije i transformaciji otuđene nužnosti u supstancijalnu slobodu.

Poslije Marxa, međutim, nastaje niz kontroverzi o spomenutim pitanjima koje uglavnom nastaju iz različitih mogućnosti interpretiranja Marxova učenja. Sve te interpretacije imaju svoje ishodište u različitoj relaciji realnih društvenih snaga prema Marxovoj dijalektici odnosa subjekta i objekta; dok se jedni orijentiraju k subjektivnoj ljudskoj djelatnosti i misle da slobodna čovjekova volja može da unutar određenog društvenog konteksta kreira uslove za revolucionarnu akciju, te tokom vremena postaju ekstremni ljevičari, dotle se drugi, koje je ošamutio nagli napredak kapitalizma i u izvjesnom smislu dezorijentirao, zadovoljavaju nekom vrstom agnosticizma i shvatanjem da je prostor ljudske volje suviše ograničen u horizontu objektiviteta da bi mogao bitnije uticati na zbivanja, zbog čega ostvarenje cilja treba prepustiti spontanom kretanju masa i očekivanju revolucionarnog trenutka za koji se nikada unaprijed ne zna kada će doći. Kao rezultat ovog podvajanja u stavovima pojavljuju se na početku dvadesetog stoljeća dva tipa političke organizacije radničke klase: jedan je tip boljševičke partije, prožete revolucionarnom askezom, u čijim se strogo hijerarhiziranim strukturama reprodukuje lik revolucionara kao narodnog tribuna koji svojom djelatnošću unosi u pokret svijest izvana i postaje vojnik partije, a drugi je tip socijal-demokratske radničke stranke čiji se pripadnici zadovoljavaju učešćem u buržoaskom parlamentu i postepenim reformama u okviru postojećeg poretka, poprimajući sve više lik izbornih agitatora, a ne revolucionara. Krajnje konsekvence ove totalne bifurkacije radničkog pokreta, koja dostiže svoju maksimalnu tačku već u toku prvog svjetskog rata, osjećaju se i danas u stvaranju socijalizma istočnoevropskog i azijskog tipa, na jednoj strani, i slabljenju revolucionarnog oduševljenja radničke klase unutar zapadnog kapitalizma, na drugoj strani.

Ali, vratimo se sada interesantnom pitanju koje obuzima kritičku misao već od prvih trenutaka uspostavljanja socijalizma kao realnog političkog poretka i kome se, nažalost, često opirala sama stvarnost u mistificiranom obliku najgore vrste — kakve je transformacije doživjela u praksi Marxova koncepcija političke organizacije proletarijata i da li je Lenjinova zamisao o partiji kao »avangardnom odredu radničke klase« doživjela u praksi

staljinizma samo svoje logičke konsekvence ili je ova posljednja otišla izvan svih marksističkih standarda?

Poznato je, naime, da je Lenjin opisao komunističku partiju kao jednu borbenu konspirativnu organizaciju jednomišljenika sa gvozdenom disciplinom i skoro apsolutnim pravima nad njenim pripadnicima čija je osnovna dužnost da se odreknu vulgarizovanog malograđanskog pojma slobode kao »zlatne slobodice«, pravno zagarantovane od strane postojećeg poretka, i da prema zajednici ostvare novi, supstancijalni odnos u kome će čovjek biti najviše biće za čovjeka i »korijen svih stvari« (Marx). U tom je smislu Lenjinova koncepcija na osoben način inspirisana platonijanskim i jakobin-skim duhom kao i proleterskim humanizmom koji je sadržan u Marxovom učenju; stoga se partija kod Lenjina udaljava od klase u onoj mjeri koja je potrebna da se ova izdigne na nivo svojih stvarnih povijesnih mogućnosti i ukine pretpostavke svoje dosadašnje egzistencije. To udaljšavanje, međutim, vrši se samo u funkcionalnom i organizacionom smislu, radi postizanja maksimalnog efekta, a ne u smislu reprodukcije novih oblika otuđenja, jer revolucionar kao narodni tribun, prema Lenjinu, nema nikakvih posebnih prava u odnosu na ostale klasne drugove i više bivstvuje u nekoj vrsti askeze i neprestanog kontakta s idejom no što je sklon lagodnijim oblicima života.

No, izgleda da se poslije proleterskih revolucija počela da pokazuje tačnost jedne ideje koju je u evropskoj sociologiji na pregantan način definirao Georg Simmel — da je otuđivanje svih društvenih tvorevina od njihove prvobitne osnove neizbježna sudbina svake kulture i da se ono dešava u intervalima čiji ritam zavisi od nivoa svijesti određene epohe. Tako su se i u praksi socijalizma počeli reprodukovati svi oni fenomeni — postvarenje, otuđenje, popredmećenje — za koje je Marx s pravom vjerovao da će iščeznuti s građanskim svijetom a najznačajniji je od njih fenomen birokratizacije komunističke partije i njeno podvajanje od klase koje traje od pojave staljinizma pa sve do naših dana. U tome se vremenskom rasponu desilo ono od čega je Marx najviše strahovao — politička organizacija proletarijata, kako je to prvi na nenadmašan način pokazao André Gide transformirala se zajedno sa državnim aparatom u džinovsku birokratsku strukturu koja je u ime svojih posebnih interesa nanovo porobila radničku klasu u odnosu rada i kapitala i udaljila je od glavnih centara društvene moći. Od strane partijskog rukovodstva inauguriran je novi tip autoritarne vlasti u kome se njeno vršenje unaprijed vezalo za određene ličnosti tako da je ona na osoben način poprimila harizmatička obilježja i postala lična a ponegdje i neograničena.

No, sa stanovišta koje nas ovdje interesuje od najvećeg je značaja situacija koju bismo mogli nazvati gotovo ontološkom — da je partija na veoma vješt način prikrla stvarno stanje stvari i da je, podređujući kritičku misao svakodnevnom političkom pragmatizmu, filozofiju revolucije rastvorila u ideologiju kao izopačenu svijest i stavila je u funkciju odbrane postojećih društvenih stanja, čineći je na taj način bitno konzervativnom. Postupajući tako, ona je u suštini na iracionalan način uspjela da svakodnevnom čovjeku vladavinu nad klasom prikaže kao humanizam, cenzuru komiteta kao slobodu govora i štampe, ograničavanje slobode kao njen novi kvalitet itd., te je s vremenom uspjela da ispod tih dubokih ideoloških naslaga zamaskira svoj faktični društveni status i svoje privilegije i da se predstavi kao isposnik u službi najvišeg društvenog cilja. Svijest čovjeka našla se time u dubokom ponoru svakodnevnih zbivanja, ošamućena propagandom i nemogućnošću da sazna pravu istinu o svojoj eposi i stoga bezvoljna da na svijet oko sebe reagira bilo čim drugim osim konformizmom i prihvatanjem onih oblika ponašanja što se od njega zahtijevaju iz središta društvene moći u koja on nema pristupa. Oficijelna ideologija dovodi ironiju do vrhunca time što isti oni ljudi koji Marxovu filozofiju hipostaziraju u ritualnu strukturu određujućih forme i smisao masovnih ponašanja, istovremeno proglašavaju svakodnevnog čovjeka za jedinog zbiljskog aktera povijesti i laskaju mu na neukusan način o njegovoj primordijalnoj važnosti.

Krajnja konzekvenca ovog stanja otkriva se u činjenici da se društvo na taj način, posredstvom niza birokratskih mehanizama, ponovo dovodi do pozicije rascjepa uma i zbilje koju je upravo Marx uzeo za ishodište svoje kritike i da posredovanje partije u smislu uspostavljanja novog humanizma zaostaje u onom smislu koje ono ima kao izgradnja proizvodnih snaga. Weberovom terminologijom moglo bi se s izvanrednim uspjehom kazati da je socijalizam do danas uspio da ostvari uglavnom funkcionalnu, a još ne supstancijalnu racionalnost, tj. da se sa svojim ekonomskim i političkim mehanizmima izdigao na nivo savremenih industrijskih društava, ali da još nije prožet onim u m n i m sadržajima koji treba da konstituiraju kao stvarno ljudsko društvo. Bilo bi to, prema Horkheimeru, svojevrsno pomračenje uma u obzoru moderne političke organizacije čiji je nenadmašan teorijski i empirijski model upravo staljinizam i maoizam.

Stoga političkoj organizaciji proletarijata, ako želi da bude na nivou svoje historijske misije, predstoji za budućnost obiman zadatak ponovnog definiranja svih onih kategorija misli i prakse s kojima ona danas tako samouvjereno operira, i njihovog dovođenja u relaciju sa stvarnim empirijskim značenjima koja su poprimile tokom vremena. Mladi Marx naznačio bi to kao mjerenje ne samo zbilje idejom nego, u ovom slučaju još i više, samih ideja zbiljom; ne desi li se tako, niko neće moći poricati opravdanost Mannheimovog zaključka da je devenaesto stoljeće bilo vrijeme utopija, a dvadeseto — vrijeme ideologija.

II

Čitalac koji nije navikao da bit jedne epohe procjenjuje po svijesti koju ona ima o sebi, nego po nizovima činjenica koje tvore njenu praksu i iskustvo imaće priliku da, čitajući zbornik »Partija proletarijata«, doživi sve značajne momente u razvitku teoretske misli radničkog pokreta i da nasluti opšte konture onog društvenog konteksta u kome su oni redom nastajali. Knjiga počinje odabranim tekstovima iz djela Marxa i Engelsa u kojima su oni naznačili osnovne elemente kasnijeg, veoma bogatog marksističkog učenja o političkoj organizaciji proletarijata; zatim, uz zanimljive komentare sastavljača zbornika, slijede izabrana mjesta iz radova teoretičara socijaldemokratije (Kauckog, Bernsteina, Plehanova i dr.), na jednoj strani, i teoretičara boljševizma (Lenjina, Lukácsa, Trockog, Buharina itd.), na drugoj strani. U srećno izabranom vremenskom redoslijedu dolaze zatim tekstovi iz perioda boljševičke partije na vlasti (Staljin i Mao Ce Tung), i iz teoretske misli zapadnih komunističkih partija (Merleau-Ponty, Gramsci i Togliatti), da bi završili poglavljem koje nosi naslov »Od komunističke partije ka savezu komunista« i u kome se nalaze najznačajnija mjesta iz Programa SKJ.

Objektivna je vrijednost ovog zbornika najviše u tome što se obrazovanom čitaocu pruža mogućnost da u jednom kratkom, informativnom, ali po svemu naučno relevantnom pregledu doživi ne samo ono značajno podvajanje radničkog pokreta pri kraju devetnaestog stoljeća na ortodoksnorevolucionarni i socijaldemokratski nego, još više, onu transformaciju duha koja je postala centralni problem našeg savremeništva i od čijeg rješenja po svoj prilici zavisi i izgled čovjeka da ljudski opstane u vlastitom svijetu — rastvaranje filozofije proletarijata u ideologiju birokratske vladavine koje definitivno otpočinje sa Staljinom i Mao Ce Tungom te se preko ukrućenih struktura modernog socijalizma prenosi sve do naših dana. Već je Staljin, oslanjajući se u izvjesnoj mjeri i na Lenjina, svoje naivne teze o tome da se narodno predstavništvo ne može birokratizirati u socijalizmu, pretvorio u niz nepovredivih dogmi i na taj način onemogućio bilo kakvu supstancijalnu kritiku svoje prakse koja je sve više odmicala k otuđenju i postvarenju — fenomenima koje je on uporno poricao i anatemisao. Od tog je vremena kod svih komunističkih partija neprestano prisutna težnja da stvarna društvena stanja prikriju ideologijom i da na autoritativan način prikažu njihovo jedinstvo s filozofijom; od tada takođe potiče i manir, koji

se s vremenom ustalio kao čvrsta tradicija, da partijsko rukovodstvo svaku nepoćudnu kritiku prakse državnih i partijskih organa poistovećuje s kritikom socijalizma kao principa i da na taj način iza jedne filozofske fasade prikriva stvarnost koja se nalazi u permanentnoj kontroverzi sa svojim umnim određenjem.

Stoga bismo iz »Partije proletarijata«, pošto ona sadrži tekstove manje ili više poznate upućenom čitaocu, posebno spomenuli samo zanimljiva razmišljanja Roberta Michelsa, još uvijek nedovoljno poznatog zapadnog teoretičara, o nužnoj transformaciji vrhova svake političke organizacije u elitnu manjinu koja manipulira masama relativno slobodno unutar određenih društvenih sredina i njihovih zakona kretanja; kada se, naime, odbace neka ekstremna gledišta njegovog »gvozdenog zakona oligarhije«, vidjeće se da on s pravom upozorava na činjenicu, koja sve više postaje osnovni problem modernog vremena, da se partijska i državna rukovodstva sve više udaljavaju od izvornog narodnog tla u mistificiranu transcendentnu poziciju i da istovremeno prisvajaju za sebe sva središta društvene moći, neukusno laskajući masama o njihovoj isključivoj ulozi u aktuelnom historijskom trenutku i predstavljajući sebe samo kao izvršioca njihove volje i skromnog asketu u službi konačnog cilja. Nije onda čudo što moderna birokratija angažira upravo ideologiju da bi svojoj ladavini pribavila filozofsku racionalizaciju i opravdala je kao jedino moguću i umniju od svih drugih; time se ujedno objašnjava i činjenica da Michels danas uglavnom doživljava vehementnu kritiku od strane socijalističkih pisaca kao nedobronamjerni mislilac i metafizičar čije teze nemaju ništa zajedničko sa socijalizmom.

III

Prikaz »Partije proletarijata« bio bi u svakom slučaju nepotpun ako se ne bismo posebno osvrnuli na interesantni uvodni članak našeg poznatog teoretičara dra Ljube Tadića.

U ovom svom članku Tadić polazi od teze da se politički pokret proletarijata razvija već u osvitlu građanske epohe i da izraz »politička partija radničke klase« »nema ničeg zajedničkog sa danas uobičajenim pojmom političke partije koju odlikuje mali broj aktivnih vođa i velika pasivna i nepokretna masa članstva«, već da Marx proleterku partiju shvata kao široki demokratski pokret koji teži da ukine pretpostavke građanskog društva i da otvori horizont jedne nove epohe, te se u tom cilju služi političkom vlašću samo kao sredstvom a nikako kao konačnom svrhom. Tadić takođe pobija već ustaljeno mišljenje, koje je Staljin uzdigao iz ličnih razloga na nivo dogme, da se radnički pokret počinje razvijati u organiziranom obliku tek s pojavom Marxova učenja; istina je, naprotiv, u tome da je Marx zatekao na historijskoj pozornici niz političkih udruženja radničke klase s različitim programima i da čak u najvećem dijelu Marxova života njegov pogled na svijet nije bio dominirajući u redovima proletarijata. Tek kada je njemačka socijaldemokratija usvojila marksizam kao program svoje djelatnosti, počinje njegovo progresivno širenje koje dostiže svoj vrhunac u trenucima kada se žarišta revolucije pomjeraju sa Zapada na Istok i kada se formira boljševički tip partije proletarijata. Nakon podvajanja radničkog pokreta na socijaldemokratski i ortodoksno-revolucionarni, kao najkrupnija figura političke teorije pojavljuje se Lenjin, čija teorija o političkoj organizaciji radničke klase znači možda najkrupniji doprinos ovom pitanju u cjelini. Međutim, danas je nužno uočiti i izvjesne razlike koje u tom pogledu postoje između Marxa i Lenjina; na njih Tadić upozorava na sljedeći način: »Dok pod pojmom komunističke partije Marx shvata najsvjesnije i teorijski najsposobnije revolucionarne borce koji ne djeluju nasuprot ili izvan drugih već postojećih proleterških partija, nego u središtu njihove političke borbe, Lenjin pod pojmom komunističke partije podrazumijeva posebnu organizaciju profesionalnih revolucionara koja djeluje potpuno nezavisno od drugih proleterških partija a često i nasuprot njima« (str. XXI, podvukao autor). Druga je razlika, prema

autoru, još značajnija: dok je Marx u čitavom svom djelu neprestano naglašavao veliku važnost krajnjeg cilja radničkog pokreta nad sredstvima za njegovo postizanje te na taj način sferu političke vlasti stavljao kao funkciju realizacije filozofije, boljševizam donosi sa sobom osobenu perverziju ovoga odnosa u vidu konstituiranja politike (u smislu gole tehnike vladanja) kao dominirajućeg činioca nad svim ostalim sferama, i rastvaranja filozofije u svakodnevni politički empirizam koji je Herbert Marcuse jednom prilikom sjajno naznačio kao »direktivistički pragmatizam«. Na taj način ni boljševizam nije izmakao sveopštoj sudbini modernog doba koja sve racionalno uređene društvene strukture pretvara tokom vremena od »sredstva za nešto« u »cilj za sebe«, i tako udaljuje od čovjeka u mističnu transcendentnu maglu, kako se izražava autor, sve zbiljski moguće konačne ciljeve.

No ipak, upozorava Lj. Tadić, ne treba smetnuti s uma »da je boljševički oblik proleterske partije zakonita pojava u svim onim zemljama u kojima radnički popret vodi klasnu borbu u ilegalnim uslovima« (str. XXIII) i da stoga njegov značaj i domašaj njegovih akcija treba procjenjivati kroz dijalektiku realnih društvenih konteksta u kojima se on razvijao i doživljavao uspone i padove.

Upravo zbog toga boljševizam počinje da zalazi u metafiziku onog trenutka kada zanemari spomenutu činjenicu i kada počne da svoje organizacione oblike, svoja iskustva i praksu nameće i društvenim sredinama čiji je povijesni kontekst drugačiji, te bi takvo nametanje samo moglo da ima značaj jednog nasilja; nijedan se drugi izraz ne može upotrijebiti za onu politiku koju je u ime proleterskog internacionalizma proklamirao Staljin u odnosima s komunističkim partijama drugih zemalja i koju je imao namjeru da sprovede preko Kominterne pretvarajući je postepeno u obični instrument sovjetske spoljne politike. Metafizička pozicija same boljševičke organizacije na unutarnjem planu otkriva se u apoteozu državnih i partijskih vrhova i partijskog vođe kome se bez rezerve pripisuje »apsolutno znanje« u hegelijanskom smislu u ime koga se onda svako suprotno mišljenje kvalifikuje kao »neprijateljsko« i podvodi pod određenu sankciju. U takvim se uslovima dovršava ponovno porobljavanje radničke klase u formi neograničene dominacije birokratskog voluntarizma i oduzimanja svake slobodnije inicijative neposrednih proizvođača.

Svoje zanimljive opservacije završava dr Ljubo Tadić naglašavanjem nekoliko najvažnijih problema od čijeg rješenja zavisi sva dalja perspektiva političke organizacije radničke klase a u izvjesnom smislu i mogućnost njenog daljeg opstanka u obzorju izvorno shvaćene Marxove misli i njene humanističke poruke. Među tim problemima posebnu važnost imaju takva pitanja kao što su odnos između slobode i partijske discipline, unutarpartijska demokratija, odnos između komunističkih partija na međunarodnom planu itd., pa i pitanje, koje danas pokreću naročito italijanski komunisti i čije značenje možda još i nije ni izbliza dovoljno shvaćeno — da li je za potrebe moderne epohe dostatan ne samo tip socijaldemokratske radničke partije već i onaj boljševički, i ne treba li, u Marxovom značenju te riječi, uslove transcendiranja postojeće zbilje tražiti u nekom novom elementu?

Stoga neće biti pretjerana tvrdnja da zbornik »Partija proletarijata« s veoma zanimljivo odabranim tekstovima najpoznatijih imena političke teorije, i s instruktivnom raspravom dra Ljube Tadića, koji je zajedno sa Trivom Indićem i priređivač ove knjige, predstavlja za potrebe svakodnevnog čitaoca i same političke nauke značajan događaj u našoj izdavačkoj djelatnosti i da ga iz tog razloga valja obavezno preporučiti za čitanje.